

ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКОЇ СПЕЦИФІКИ РОЗВИТКУ ОЗДОРОВЧОГО ТУРИЗМУ

Шандова Н. В.

1. Вступ

Метою Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» є впровадження в Україні європейських стандартів життя, а також відповідно до Плану пріоритетних дій Уряду на 2016 рік, метою Кабінету Міністрів України є забезпечення зростання рівня життя громадян і підвищення його якості в результаті сталого економічного розвитку. Згідно даним Всесвітнього банку лише 15 % економічного росту формується матеріальними та фізичними ресурсами, 20 % – природним капіталом, а 65 % забезпечується за рахунок трудового, соціального капіталу. Тобто, головним фактором економічного розвитку країни є людський потенціал, збереження якого можливе за рахунок виходу на стандарти забезпечення послугами охорони здоров'я, що характерні для розвинених країн. Збереження й зміцнення здоров'я населення необхідно розглядати через посилення значимості профілактики захворювань і формування здорового способу життя, розробку й впровадження механізмів стимулювання відповідального відношення громадян України до свого здоров'я.

У цих умовах, з метою охорони й відновлення здоров'я людини, зміцнення й нарощування капіталу здоров'я, актуалізується проблема розвитку й функціонування регіональних туристських комплексів в оздоровчих цілях.

2. Об'єкт дослідження та його технологічний аудит

Об'єктом дослідження є процеси організації оздоровчого туризму в регіонах України.

Аналіз закордонної практики показав, що в цей час оздоровчий туризм у світі – це глобальна індустрія, що швидко розвивається та приносить щорічно десятки мільйонів доларів доходу. Відповідно до дослідження, проведеному World Travel Monitor, у цей час оздоровчий туризм у Європі це 9,4 мільйони туристичних поїздок або 2,4 % від всіх закордонних поїздок європейців. У цілому в Європі за останні п'ять років попит на оздоровчі тури виріс на 38 %. Оздоровчий туризм на високому рівні розвинений у багатьох країнах світу, а його просторова організація виступає у формі дестинації, керування якою припускає зв'язування часто дуже розрізнених елементів, для того, що б надати туристу цілісний конкурентоспроможний продукт. Але для контрольованого використання оздоровчих ресурсів дестинації, з метою їх збереження та відновлення, необхідні певні інструменти, дія яких забезпечить можливості дестинації пропонувати конкурентоздатний туристський продукт.

Дослідження вітчизняних туристсько-рекреаційних ресурсів послужило підставою для висновку, що оздоровчий туризм в Україні, і зокрема в Херсонській області, міг би конкурувати з іноземним, оскільки в Херсонській області є термальні джерела, грязі й тому подібні унікальні природні ресурси. В основу

завдання по підвищенню туристичної привабливості області й реалізації її потенціалу в сфері оздоровчого туризму повинен бути покладений кластерний підхід, основою якого є застосування інструментів кооперації і координації діяльності щодо формування, просування і реалізації нового туристського продукту.

3. Мета та задачі дослідження

Метою дослідження є поглиблення теоретико-методичних положень і розробка практичних рекомендацій щодо управління розвитком сфери оздоровчого туризму на регіональному рівні.

Для досягнення поставленої мети були поставлені такі завдання:

1. Уточнити зміст й функціональні межі поняття «оздоровчий туризм» для встановлення його спрямованості та сутності процесів організації;
2. Встановити особливості управлінських аспектів розвитку оздоровчого туризму у формі туристської дестинації й туристського кластеру;
3. Оцінити поточний стан та перспективи розвитку туристичної сфери Херсонської області для визначення потенціалу оздоровчого туризму;
4. Розкрити особливості формування регіональних кластерів, представити рекомендації щодо створення комплексного туристичного продукту оздоровчого туризму.

4. Дослідження існуючих рішень проблеми

Різні теоретичні й методичні аспекти управління розвитком рекреаційного туризму знайшли відображення в сучасних наукових дослідженнях. Питання термінології в туризмі та закономірності територіальної організації рекреаційної діяльності віддзеркалені в роботах [1–3], які мають переважно географічно-орієнтоване спрямування в межах системного підходу до вивчення туризму. Даний підхід представляє дестинацію як певну територію, відвідувану туристом, або географічний об'єкт, що має фізичні і адміністративні межі, та складається з елементів – атракції, туристичні послуги, інфраструктура, доступність, імідж, ціна. В роботах [4–6] розглянуто управлінські аспекти розвитку рекреаційного туризму. Автори проводять маркетингові управлінсько-орієнтовані дослідження, за якими туристська дестинація визначається як туристський продукт, що має багаторівневу структуру та поєднує такі аспекти туризму як попит, перевезення, пропозиція і маркетинг. З метою застосування маркетингових та управлінських інструментів науковці представляють дестинацію як територію, основою якої є туристсько-рекреаційні ресурси з певною споживчою цінністю, що визначають її ринкову конкурентоспроможність. Концепція розвитку туристсько-рекреаційної території як кластеру, його функціональні особливості висвітлено в роботах [7, 8]. Дослідники висвітлюють організаційні принципи формування кластерів, вважають, що туристська кластеризація спрямована на комплексне використання туристсько-рекреаційних ресурсів і підвищення конкурентоспроможності місцевого туристського продукту.

Однак розробка проблематики організаційно-управлінських аспектів розвитку оздоровчого туризму в Україні перебуває в стадії становлення. Дослідники справедливо відзначають, що відносно терміна «оздоровчий туризм» не існує єдиної думки, недосконалий понятійний апарат утрудняє процес ефектив-

ного управління розвитком оздоровчого туризму. Необхідно також відзначити потребу досліджень туристської дестинації, що враховує її багатоаспектність і розглядає її як основу фізичного, духовного й соціального оздоровлення.

5. Методи дослідження

Інформаційною базою дослідження є публікації провідних вітчизняних і зарубіжних учених за напрямком управління розвитком туризму. Автором були використані методи й інструментарій системного й статистичного аналізу, порівняльного аналізу, графічна інтерпретація емпіричної інформації, сформульоване власне бачення основних тенденцій розвитку сфери оздоровчого туризму на регіональному рівні.

6. Результати дослідження

Змістовні й функціональні межі поняття «рекреація» досить широкі в силу різноманітних дослідницьких підходів. Навіть переклад з різних мов дає неоднозначне трактування суті даного явища. У перекладі з латинської «rekreatio» означає повертати здоров'я, сили. Французький переклад «recreation» – це розвага, відпочинок; зміна дій, що виключає трудову діяльність і характеризує простір, пов'язаний із цими діями. У перекладі з англійської мови – відновлення здоров'я, щиросердечних і фізичних сил, видужання [9]. Представлені трактування мають відмінності, але схожі в тому, що рекреація являє собою різні заходи щодо відновлення здоров'я й працездатності у вільний від роботи час за допомогою оздоровчої, культурно-пізнавальної й спортивної діяльності.

За даними досліджень [10], у результаті реалізації рекреаційних заходів збільшується середньорічна продуктивність праці від 0,2 до 0,5 % (залежно від галузі народного господарства), причому, у перший місяць після активного відпочинку в період відпустки продуктивність праці зростає на 15–25 %, надалі вона знижується й через 4–8 місяців досягає колишнього рівня. Відповідно до результатів інших досліджень, у санаторно-курортній установі рекреанти в 3–4 рази частіше й в 1,5–2 рази швидше відновлюють працездатність. У результаті рівень захворюваності знижується в 2–4 рази [11]. Тобто, можна припустити, що більш масштабне впровадження різних форм відпочинку, буде сприяти зниженню захворюваності, зменшенню втрат по тимчасовій непрацездатності, підвищенню продуктивності праці.

Важливим питанням у дослідженні рекреаційної сфери є визначення поняття оздоровчий туризм, що дозволить зрозуміти його зміст, спрямованість та сутність процесів організації.

У преамбулі Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ) здоров'я визначене як «стан повного фізичного, щиросердечного й соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів» [12]. Грuntuючись на даному визначенні, можна дійти висновку, що оздоровлення, тобто заходи щодо підтримки здоров'я в повному благополуччі приведуть до попередження захворювань і продовженню активного довголіття людини. Тоді оздоровчий туризм, у межах дослідження, пропонується розглядати як сукупність напрямків фізичного, духовного й соціального оздоровлення, здійснюваного людиною за допомогою подорожі в яку-небудь місцевість зі сприятливими для

оздоровлення природно-кліматичними, культурно-естетичними та соціально-економічними ознаками, результатом якого буде не тільки попередження захворювань, а й відновлення та розвиток фізичних, психічних й емоційних сил.

Виходячи з даного визначення, складовими оздоровчого туризму є:

- фізичне оздоровлення – забезпечення достатньої м'язової активності, яке сприятиме профілактиці захворювань, підвищенню імунітету й загального тонусу організму;

- духовне оздоровлення – забезпечення позитивних емоційних переживань від збільшення обсягу знань, розширення кругозору й діапазону соціокультурних знань;

- соціальне оздоровлення – забезпечення відчуття цілісності свого внутрішнього світу, повноти власного буття.

Організація оздоровчого туризму потребує наявності середовища з природно-кліматичними, культурно-естетичними та соціально-економічними рекреаційними ресурсами:

- природно-кліматичні ресурси – клімат, земельні й водні ресурси, рельєф, печери, рослинний і тваринний світ, парки й заповідники, мальовничі пейзажі, унікальні природні об'єкти й ін.;

- культурно-естетичні ресурси – культурні, історичні, археологічні, архітектурні пам'ятники, етнографічні особливості території, фольклор, центри прикладного мистецтва й т.п.;

- соціально-економічні ресурси – економіко-географічне положення, транспортна доступність території, рівень її економічного розвитку, сучасна й перспективна територіальна організація господарства, рівень обслуговування населення, структура населення, трудові ресурси, особливості розселення, рівень розвитку транспортної мережі й ін.

Середовище рекреаційних ресурсів є складовою туристсько-рекреаційного простору, що складається із взаємозалежних підсистем, які включають групи відпочиваючих, природні й культурні комплекси, технічні системи, обслуговуючий персонал, органи управління [13].

Найбільш відомими концепціями просторової організації туризму є концепція туристської дестинації та концепція туристського кластеру.

Розглянемо особливості управлінських аспектів розвитку оздоровчого туризму у формі туристської дестинації й туристського кластеру.

В основі концепції туристської дестинації лежить територіальний туристський продукт, і властиво умови формування цього продукту. Вчені – дослідники розглядають дестинацію не тільки як географічну територію з певними ресурсами, які сприймаються як даність [1, 2, 14, 15], та з урахуванням управлінсько-орієнтованих досліджень, визначають її як комплексний продукт, що задовольняє потреби туристів, й обирається туристом на основі емоцій і відчуттів [3, 4, 16], формує культуру сучасного суспільства [5], надаючи і розвиваючи комплекс особливих і значимих матеріальних можливостей для відпочинку й туризму, а також розвиває систему цінностей людей завдяки туризму на об'єктах культурної й природної спадщини [6].

У такому розумінні туристська дестинація, як комплекс природно-кліматичних, культурно-естетичних та соціально-економічних ресурсів є осно-

вою фізичного, духовного й соціального оздоровлення, та створює умови для організації оздоровчого туризму на рівні окремого регіону.

Концепція туристського кластеру представляє туристський кластер як групу туристських атракцій на обмеженій географічній території, що забезпечена високим рівнем розвитку інфраструктури й сервісу, має налагоджені соціальні й політичні зв'язки, а також налагоджене керування в компаніях, які утворюють мережі по виробництву туристських послуг, що забезпечують стратегічні конкурентні й порівняльні переваги [7].

Поширення кластерного підходу на організацію оздоровчого туризму актуальне в силу того, що для задоволення різноманітних потреб туристів необхідні товари й послуги великої кількості підприємств і виробництв, технологічно не пов'язаних між собою. Формування кластеру в оздоровчому туризмі забезпечить виробництво туристичного продукту, а також дозволить «підтримати дестинації, тому що туристська кластеризація націлена на спільне комплексне використання туристсько-рекреаційних ресурсів і підвищення конкурентоздатності місцевого туристського продукту за рахунок кооперації компаній-партнерів» [6]. На думку автора, кластерний підхід не спростовує або заміщає, а розвиває концепцію туристської дестинації [6]. Отже, кластер може бути туристською дестинацією, але далеко не завжди туристська дестинація може бути кластером, оскільки кластер відображає тільки частину аспектів дестинації (географічно-територіальний, економічний, ресурсний й управлінський аспекти), переважно концентруючись на сфері виробництва туристського продукту.

Таким чином, кластер і дестинація – це дві системи, які створюються для забезпечення потреб туриста. Але в основі дестинації лежить туристичний продукт і за певних умов дестинація сама може бути туристським продуктом, кластер же не може виступати як туристичний продукт, його мета – підвищення конкурентоздатності місцевого специфічного туристського продукту. Іншими словами кластер є інструментом розвитку дестинації.

Туристична індустрія Херсонської області сьогодні є одним з важливих механізмів поживлення економіки й впливає на соціально-економічний розвиток. Туристсько-рекреаційний потенціал області величезний, вона має у своєму розпорядженні основні ресурси для оздоровчого туризму, а також має ряд переваг, серед яких:

- вигідне місце розташування Херсонщини як одного з найбільших морських регіонів країни, що має морське сполучення з країнами Середземномор'я, Близького Сходу та Азії та створює можливості трансграничного туризму;

- сусідство із Дніпропетровською областю, другою в Україні по чисельності населення, що є промисловим регіоном, екологічна обстановка в якому не сприяє гарному стану здоров'я й благополуччя власних громадян, не має власного виходу до морського узбережжя – є серйозним ресурсом до розвитку оздоровчого туризму в Херсонській області;

- багата історія, самобутня культура (більше півсотні об'єктів, що мають історичну, культурну, архітектурну значимість);

- безцінний природний потенціал, що включає узбережжя двох морів, родовища лікувальних грязей, ропи, унікальні соляні озера, лікувально-термальні води на Арабатській Стрільці, родовища мінеральних вод, біосферні заповідни-

ки, дендрологічний парк «Асканія-Нова», парки-пам'ятники садово-паркового мистецтва, заповідні урочища й т.д.

За даними моніторингу Центру туристичної інформації [17], під час курортно-туристичного сезону 2016 року Херсонщину відвідали близько 3,5 млн. туристів, відпочиваючих та екскурсантів, що більше на 20 % у порівнянні з 2015 роком та на 86 % більше ніж в 2011 році (рис. 1). Позитивна динаміка туристського потоку підтверджує затребуваність ресурсів Херсонського краю.

Рис. 1. Динаміка в'їзного туристського потоку у Херсонській області за 2011–2016 рр.

Складено за даними [17]

Однак для ринку готельних послуг Херсонської області характерний дефіцит сучасного номерного фонду готелів туристського класу, нерівномірний розподіл готелів на території області й практична відсутність альтернативних варіантів розміщення при наявності стійкої тенденції попиту на комфортне сучасне проживання «економ-класу». Для збільшення обсягів в'їзного туристського потоку й розвитку туризму на території Херсонської області в цілому необхідна активізація наявних ресурсів, а також будівництво нових готелів. У цей час туристський ринок області не є привабливим для великих готельних мереж, але це відкриває можливості для малих підприємств, що надають послуги у сфері туристичного бізнесу.

Однією із ключових складових розвитку оздоровчого туризму й підвищення якості й безпеки туристських послуг є підготовка кадрів для сфери туризму. У цей час у Херсонській області сформувалася безперервна система кадрового й наукового забезпечення даної сфери. Підготовку фахівців з вищою професійною освітою у сфері туризму на сьогоднішній день здійснюють два університети області. Незважаючи на прийняті заходи в Херсонській області по розвитку системи освіти в сфері туризму, різниця між потребами туристської галузі й пропозицією з боку освітніх установ залишається досить істотною. Академічність профільної вищої освіти при явній нестачі практичних навичок і знань в галузі оздоровчого туризму, підготовка фахівців без достатнього ураху-

вання змісту наявних туристсько-рекреаційних ресурсів області, технологій їхнього використання для прийому туристів, негативно позначається на просуванні регіонального турпродукту.

Для формування конкурентоздатного продукту оздоровчого туризму необхідна ефективна стратегія по його просуванню, зосереджена на ключових напрямках туристського ринку, що дозволить зробити в'їзний і внутрішній туризм дохідною складовою економіки області.

Головною конкурентною перевагою Херсонської області в межах розвитку оздоровчого туризму є її високий потенціал фізичного, духовного й соціального оздоровлення. Унікальні території заповідників і парків, сприятлива екологічна ситуація, культурно-історичні пам'ятники, вигідне географічне положення області дозволяють сприймати Херсонську область як перспективну дестинацію в Україні, а наявні природно-кліматичні, культурно-естетичні та соціально-економічні рекреаційні ресурси розглядати оздоровчий туризм в якості одного із пріоритетних напрямків розвитку економіки регіону. Всі ці обставини також дають підставу стверджувати, що при подальшому розвитку сфера оздоровчого туризму області може стати галуззю, що при порівняно невеликих капіталовкладеннях здатна забезпечити економічно рентабельне використання оздоровчих ресурсів регіону.

Однак у цей час на території області домінують точкові турпродукти, які здатні забезпечити реалізацію окремої складової оздоровчого туризму, що обмежує загальний потенціал оздоровчого туризму. На нашу думку, розвиток дестинації повинний базуватися на пріоритетних напрямках розвитку оздоровчого туризму в області, а також на туристських територіях, виділених у якості опорних й таких, що володіють природними й штучними конкурентними перевагами. «Точки» розвитку туризму повинні бути пов'язані в єдину систему існуючою й планованою інфраструктурою і єдиним центром керування. Таке об'єднання дозволить сформувати комплексні пакети туристських послуг оздоровчого характеру. При цьому подальший розвиток виділених опорних туристських територій буде сприяти комплексному розвитку області. Такими територіями в цей час є:

- національний заповідник «Асканія-Нова» – як територія фізичного та духовного оздоровлення;
- Арабатська стрілка – як територія фізичного оздоровлення;
- Скадовський дельфінарій «Акварель» – як територія духовного та соціального оздоровлення;
- історико-розважальний комплекс «Зелені Хутори Таврії» – як територія соціального оздоровлення.

Дослідження, які проводяться на рівні дестинації, допомагають виявити території, де вже склалася сукупність підприємств і виробництв, що працюють над створенням туристського продукту, але за якимись причинами синергетичний ефект не досягається. Відповідно, з'являється можливість визначити ці причини й використати латентний кластер (кластер, що не виявив себе, у якому існують додаткові можливості, але вони не можуть бути реалізовані, і синергетичний ефект не досягається [8]) як основу формування діючого.

Регіональні туристські кластери найчастіше мають саме латентний харак-

тер. Так, наприклад, на територіях Голопристанського й Скадовського районів крім літнього оздоровлення вже існує індустрія регулярних поїздок громадян з різними цілями. Однак у Скадовському районі кількість екскурсантів у весняно-осінній сезон перебуває у два рази більше, ніж, туристів з оздоровчими цілями, крім того, в основному переважають відпочиваючі з дітьми, тоді, як і для молоді й для людей старшого віку Скадовський і Голопристанський район також можуть становити певний інтерес у сфері оздоровлення. У ЗМІ наводиться наступна цитата Т. Волинець, директора департаменту зовнішніх економічних зв'язків і туризму Херсонської облдержадміністрації: «Разом з українським НДІ медичної реабілітації й курортології Мінздраву створена ресурсна карта області, що показує величезний потенціал Херсонської області, зокрема, два пілотних проекти будуть реалізовані в Скадовському і Голопристанському районах: перепрофілювання двох дитячих оздоровчих таборів у Скадовському районі в статус санаторіїв і створення бальнеокурорту в Голій Пристані». Отже, створення бальнеологічних курортів на території м. Гола Пристань, і м. Скадовська дозволить поєднати всі складові оздоровчого туризму у комплексний туристичний продукт, а сам оздоровчий туризм виступить у ролі каталізатора, що буде стимулювати ціле коло галузей економіки й соціальної сфери, залучених у створення комплексного туристського продукту, що, в свою чергу, сприятиме забезпеченню стійкого соціально-економічного розвитку області в цілому. Очевидно, що значний потенціал для кластеру в такій латентній ситуації ще не розкритий і не освоєний.

Таким чином, на нашу думку, у деяких районах Херсонської області вже стихійно склалися діючі або латентні туристські кластери, в інших сформувалися певні передумови для створення туристсько-рекреаційних кластерів. Тому при виборі оптимального сценарію розвитку сфери оздоровчого туризму рішенням проблеми є застосування кластерного підходу, що припускає зосередження в рамках певної території підприємств й організацій, що займаються розробкою, виробництвом, просуванням і продажем турпродукту, а також діяльністю, суміжною з туризмом і рекреаційними послугами. Необхідно зауважити, що кластерна політика області, у тому числі проекти розвитку окремих кластерів, повинні розроблятися на основі аналізу потенціалу й етапу розвитку вже сформованих кластерів, їхнього взаємозв'язку. У рамках формування кластера оздоровчого туризму, на основі науково обґрунтованих рішень, а також з використанням механізмів державно-приватного партнерства будуть створені найкращі умови для розвитку інфраструктури оздоровчого туризму, а також сфери супутніх послуг.

7. SWOT-аналіз результатів дослідження

Strengths. Сильними сторонами результату дослідження є проведений теоретичний аналіз поняття «оздоровчий туризм» і встановлення сутності процесів його організації. Запропоноване визначення дозволило окреслити межі аналізу потенціалу оздоровчого туризму в Херсонській області, виявити конкурентні переваги та перспективи розвитку в цій сфері.

Weaknesses. Слабкими сторонами дослідження є відсутність повної статистичної інформації щодо регіонального розвитку туристсько-рекреаційних ре-

сурсів, яка б могла більш повно відобразити поточний стан туристської галузі в області.

Opportunities. Можливостями для подальших досліджень є проробка пропозицій щодо діагностики соціально-економічних процесів, що відіграють важливу роль у формуванні та розвитку кластеру в оздоровчому туризмі, зокрема найкращих способів стимулювання розвитку учасників кластеру, та оцінювання ефективності застосування кластерного підходу в сфері оздоровчого туризму.

Threats. Загрозами для результатів проведених досліджень є посилення конкуренції з боку інших регіонів країни в зв'язку з більш ефективним використанням туристсько-рекреаційного потенціалу, наявність альтернативних способів використання територій, придатних для розвитку оздоровчого туризму.

8. Висновки

1. Уточнено зміст й функціональні межі поняття «оздоровчий туризм» як сукупності напрямків фізичного (забезпечення достатньої м'язової активності, яке сприятиме профілактиці захворювань, підвищенню імунітету й загального тонуусу організму), духовного (забезпечення позитивних емоційних переживань від збільшення обсягу знань, розширення кругозору й діапазону соціокультурних знань) й соціального (забезпечення відчуття цілісності свого внутрішнього світу, повноти власного буття) оздоровлення, здійснюваного людиною за допомогою подорожі в яку-небудь місцевість зі сприятливими для оздоровлення природно-кліматичними, культурно-естетичними та соціально-економічними ознаками, результатом якого буде не тільки попередження захворювань, а й відновлення та розвиток фізичних, психічних й емоційних сил. Використання запропонованого визначення створює можливості для більш обґрунтованих досліджень сутності процесів організації оздоровчого туризму.

2. Встановлено особливості управлінських аспектів розвитку оздоровчого туризму у формі туристської дестинації й туристського кластеру, що розглядаються як дві системи для забезпечення потреб туриста: дестинація створює умови для організації оздоровчого туризму на рівні окремого регіону, формування кластеру в оздоровчому туризмі спрямоване на підтримку і розвиток дестинації як конкурентоздатного місцевого специфічного туристського продукту.

3. З урахуванням сутності поняття «оздоровчий туризм» оцінено поточний стан та потенціал розвитку туристичної сфери Херсонської області, що дозволило розглядати оздоровчий туризм в якості одного із пріоритетних напрямків розвитку економіки регіону.

4. Розкрито особливості формування регіональних кластерів, як таких що мають латентний характер, освоєння потенціалу яких дозволить поєднати всі складові оздоровчого туризму у комплексний туристичний продукт та отримати синергетичний ефект у забезпеченні стійкого соціально-економічного розвитку області в цілому.

Література

1. Liubitseva, O. O. Do pytannia terminolohii v turyzmu [Text] / O. O. Liubitseva // Geography and tourism. – 2009. – P. 7–10.
2. Leiper, N. Tourism management [Text] / N. Leiper. – Sidney: Pearson Education Australia, 2004. – 326 p.
3. Bieger, T. Destinations Management [Text] / T. Bieger. – München: Oldenbourg, 2005. – 365 p.
4. Ritchie, B. The competitive destination: a sustainable tourism perspective [Text] / B. Ritchie, G. Crouch. – Cambridge: CAB International, 2003. – 291 p. doi:10.1079/9780851996646.0000
5. Moisander, J. Qualitative marketing research: a cultural approach [Text] / J. Moisander, A. Valtonen. – London: Sage, 2006. – 240 p. doi:10.4135/9781849209632
6. Zorin, I. V. Menedzhment destinatsii. Uchebnye programmy mezhdunarodnyh obrazovatel'nyh proektov urovney bakalavriata i magistratury [Electronic resource] / I. V. Zorin // Materialy mezhdunarodnoi konferentsii «Turistskie brendy – generator razvitiia territoriy», g. Vologda, g. Velikiy Ustiug, 13–14 dekabria 2011. – Available at: http://www/URL: http://russiaturforum.com/upload/presentation/004_plenarn_zorin_vologda.pdf
7. Beni, M. C. Globalizacao do Turismo: Megatendencias do Setor e a Realidade Brasileira [Text] / M. C. Beni. – Ed. 2. – Sao Paulo: Editora Aleph, 2003. – 180 p.
8. Enright, M. J. Survey on the Characterization of Regional Clusters: Initial Results [Text]: Working Paper Institute of Economic Policy and Business Strategy: Competitiveness Program University of Hong Kong and the Competitiveness Institute / M. J. Enright. – Barcelona, Spain, 2000. – 21 p.
9. Kuskov, A. S. Rekreatsionnaia geografiia [Text] / A. S. Kuskov, V. L. Golubeva, T. N. Odintsova. – Moscow: Flinta: MPSI, 2005. – 496 p.
10. Papanov, K. V. Rezervy obshchestvennogo proizvodstva. Voprosy teorii i praktiki [Text] / K. V. Papanov. – Moscow: MGU, 1985. – 143 p.
11. Puzynia, K. F. Problemy i opyt sovershenstvovaniia upravleniia i povysheniia effektivnosti funktsionirovaniia uchrezhdenii i predpriatii sotsial'noi sfery [Text] / ed. by K. F. Puzynia // Materialy II Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, g. Sankt-Peterburg, 19–21 noiabria 2003. – St. Petersburg: St. Petersburg State University of Engineering and Economics, 2003. – 340 p.
12. Ustav VOZ [Electronic resource] // World Health Organization. – Available at: [http://www.who.int/governance/eb/constitution/ru/](http://www/URL: http://www.who.int/governance/eb/constitution/ru/)
13. Pirozhnik, I. I. Transformatsiia turistsko-rekreatsionnogo prostranstva v epohu globalizatsii [Text] / I. I. Pirozhnik // Turizm i regional'noe razvitie. – 2006. – № 4. – P. 136–138.
14. Beritelli, P. Social network analysis in destination management [Electronic resource] / P. Beritelli // eTourism. – University of St. Gallen, 2009. – Available at: <http://www/URL: http://etourism.economia.unitn.it/documents/3.pdf>

15. Davidson, R. Tourism destinations [Text] / R. Davidson, R. Maitland. – London: Hodder&Stoughton, 1997. – 287 p.
16. Kotler, P. T. Marketing for Hospitality and Tourism [Text] / P. T. Kotler, J. T. Bowen, J. Makens. – Ed. 6. – Pearson, 2013. – 704 p.
17. Parlamentski zvity [Electronic resource] // Andriy Gordeev. Holova Khersonskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. – Available at: \www/URL: <http://gordeev.org.ua/press/report/>

ТОЛЬКО ДЛЯ ЧТЕНИЯ